

ДЕТЕРМІНАНТИ ДИНАМІКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

THE DETERMINANTS OF CRIMINAL LAW IN CONTEXT OF THE GLOBALIZATION

Балобанова Д.О., д.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінального права і кримінології
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню детермінантів динаміки кримінального права, тобто тих чинників, факторів, явищ, які впливають на стан руху або спокою кримінального права та законодавства, в сучасних умовах глобалізації. Детермінантами слід вважати саме ті чинники, які впливають і на динаміку всіх рівнів кримінального права (на кримінально-правову політику, законотворчість і правозастосування), і на кожний з них окремо, що своєю чергою тягне динаміку й інших рівнів. Задля оцінки та визначення певних детермінантів необхідно з'ясувати, яким ознакам має відповідати чинник, щоб він міг об'єктивно визнаватися детермінантом динаміки кримінального права. Насамперед детермінант має бути справжнім, дійсним, підтвердженим. Справжність підтверджується або загальновідомістю, або наявністю відповідних доказів. Підміна справжнього детермінанта хибним і ухвалення на його підставі змін до КК – абсурдне і не менш небезпечне явище, ніж злочинність, від якої має захищати людину і суспільство кримінальне право. Доказом справжності детермінанта, наприклад, про масове виникнення нового виду суспільно небезпечної поведінки, можуть бути аналітичні дані, засновані на статистичних даних. В умовах глобалізаційних світових перетворень неможливо говорити про те, що кримінальне право окремої країни залежить виключно від факторів, які діють в середині країни. Зміна структур взаємовідносин, перехід від закритих систем до відкритого всезагального суспільства все більше й більше врівноважує вплив на національне право міжнародних стандартів, актів, рішень. Сьогодні обидва рівні детермінантів впливають на динаміку кримінального права, – як загальні (глобальні), так і національні. Але вплив на динаміку кримінального права держав з боку детермінантів, що йдуть від глобального суспільства, є значно більшим, адже на національні правові системи впливає не лише дія міжнародного права, а й рішення міжнародних наддержавних структур.

Ключові слова: динаміка, кримінальне право, детермінант, фактор, справжність, законотворчість, кримінально-правова політика, глобалізація.

The article is devoted to the study of the determinants of the dynamics of criminal law, those factors, factors, phenomena that affect the state of movement or peace of criminal law and legislation in today's globalization. Determinants should be considered those factors that affect the dynamics of all levels of criminal law (criminal law policy, lawmaking and law enforcement), and each of them separately, which in turn leads to the dynamics of other levels. In order to assess and determine certain determinants, it is necessary to find out what features a factor must meet in order to be objectively recognized as a determinant of the dynamics of criminal law. First of all, the determinant must be real, valid, confirmed. The authenticity is confirmed either by public knowledge or by the availability of relevant evidence. Substituting the true determinant for the wrong one and adopting amendments to the Criminal Code on its basis is an absurd and no less dangerous phenomenon than crime, from which criminal law should protect people and society. Proof of the authenticity of the determinant, for example, the mass emergence of a new type of socially dangerous behavior, can be analytical data based on statistical data. In the context of globalization, it is impossible to say that the criminal law of an individual country depends solely on factors operating within the country. Changing the structures of relations, the transition from closed systems to an open universal society more and more balances the impact on national law of international standards, acts and decisions. Today, both levels of determinants affect the dynamics of criminal law – both general (global) and national. But the impact on the dynamics of criminal law of states by the determinants of the global society is much greater, because national legal systems are affected not only by international law, but also the decisions of international supranational structures.

Key words: dynamics, Criminal Law, determinant, factor, authenticity, lawmaking, Criminal Law policy, globalisation.

Динаміка кримінального права через спокій і хаотичний безцільний або ситуативно спрямований рух не відбувається без причин. Всі стани спокою, рівно як і реформістські або інноваційні рухи кримінально-правової політики, законодавчі ініціативи й особливості право-реалізації, так чи інакше залежать від подій та явищ, які обумовлюють спокій або зміни на таких рівнях.

Умови та причини змін у просторі й часі в науці прийнято називати детермінантами. Це визначення не чуже кримінальному праву, адже детермінація злочинності, такий сталий для соціології та кримінології термін, була і залишається полем дієвого впливу кримінального права, хоча і не завжди позитивного.

За даними *Global Peace Index* за 2019 р. (данні підготовлені *Institute for Economics & Peace* (IEP)) [1], Україна перебуває на 150-му з 163 місць по небезпечності. У 2018 р. була на 152-му, у 2017 р. – на 154-му, у 2016 р. – на 156-му, у 2015 р. – на 150-му, у 2014 р. – на 141-му, у 2013 р. – на 111-му, 2012 р. – на 71-му. Утім, назвати наше кримінальне право надієвим – важко, адже на статистику безпеки впливає багато факторів. Зокрема, поступове зміщення України з позицій 2012 р. (71 місце) змінюється вже з початком подій 2013 р. на 30 пунктів донизу вже наступного року (2013 р. – 111 місце), а до 2016 р. – майже удвічі (Україна зміщується на 156 місце у списку).

Зрозуміло, що методологія обрахунку вказаного індексу значно складніша, ніж урахування виключно рівня злочинності або загроз від неї, і, відповідно, не варто оці-

нювати її в якості наріжного каменю такого обрахунку. Водночас вона може слугувати підказкою на шляху суттєвих змін динаміки в українському соціумі, які обумовили такі наслідки оцінюваних на світовому рівні небезпек. Серед них стан захищеності від небезпек злочинного впливу посідає, безумовно, важливе місце.

Безумовно, що динаміка є первинною матерією детермінізму як вчення про взаємозв'язок та взаємну визначеність відповідних явищ і процесів [2, с. 631–632]. Саме детермінізмом обумовлюються причини й закономірності динаміки кримінального права.

Поняття «детермінант» не характерне для кримінального права, хоча виступає одним із базових понять соціології [3, с. 92–93], девіантології [4, с. 15–22, 27] та кримінології [5, с. 31–32; 6, с. 39–44]. Крім того, саме детермінант є ключовим визначенням соціальної динаміки, на яку, звичайно, зорієнтована динаміка кримінального права.

В інших наукових галузях поняття «детермінант» вживається:

1) як фактор (або елемент), який обумовлює те чи інше явище [7];

2) як різноманітні предмети, події, явища, процеси, стани природи і суспільства, що відображаються свідомістю і становлять передумови, підстави для інших, похідних від них явищ, процесів, станів свідомості, форм діяльності, типів відносин [8, с. 72].

Ці визначення найбільш вдало відображують відношення факторів, про які необхідно замислюватися

при оцінці динаміки кримінального права. Отже, доволі визначне визначення «фактор впливу» на динаміку кримінального права у просторі й часі назвемо «детермінант динаміки кримінального права», розуміючи під ним значущий чинник (фактор, явище), яким обумовлена детермінація кримінального права. Дане визначення частково запозичено із загальновідомого визначення детермінанту злочинності, з урахуванням того, що обумовленість детермінації кримінального права більш значуща, ніж фактор, з яким вона може бути пов'язана.

Детермінанти кримінального права не слід оцінювати з позицій виключно кримінологічних детермінантів. Хоча є наявним певний зв'язок, але розвиток (як реформування, так і новелізація) у кримінальному праві не завжди пов'язані з детермінацією злочинності: крім необхідності реагування на зміни матриці злочинності, динаміка кримінального права пов'язана з низкою інших соціальних факторів, які мають на неї вплив.

При цьому детермінанти динаміки кримінального права (і це слід підкреслити) – це саме ті чинники (фактори, явища), які впливають на динаміку, але не сама вона, і не ті явища, які вона породжує. Сама ж динаміка кримінального права також може виступати детермінантом для тих чи інших соціальних змін.

Детермінантами слід вважати саме ті чинники, які впливають і на динаміку всіх рівнів кримінального права (на кримінально-правову політику, законотворчість і правозастосування), і на кожний з них окремо, що своєю чергою тягне динаміку й інших рівнів.

Це фактор, і тому необхідно з'ясувати сутність цього поняття. Це досить абстрактна категорія, для кожної галузі знань має своє наповнення. Самий термін «фактор» походить від лат. *factor* – «той, що робить, чинить», від *facere* – «діяти, виробляти, примножувати», «чинник» – умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища [9, с.1526], конкретний і у сприйнятті пов'язаний з певною дією, подією, явищем.

Але цього не можна повною мірою сказати про соціальні явища, які утворюють групу чинників, впливових на динаміку. Явища супроводжують або породжують такі фактори. А для кримінального права це важливо, адже його динаміка залежить не безпосередньо від соціальних факторів, а й від соціальних явищ, що супроводжують фактор. Так, наприклад, фактори наявності бурштинових родовищ на Житомирщині, Волині та Рівненщині, а також довготривалої непорядкованості видобування бурштину [10] призвели до явища – виникнення різновиду злочинності з його видобутку та загрози екологічної катастрофи.

Право, і зокрема кримінальне право як його галузь, діє у сфері регулювання суспільних відносин. Відповідно і детермінанти, що впливають на динаміку права, і кримінального зокрема, повинні мати те ж саме походження – оцінюватися як фактори і явища, які змінюють соціальні відносини у сферах, що належать до кримінально-правового регулювання.

Вважаємо доцільним дослідити одразу обидва види детермінантів, які, вочевидь, мають поділитися на соціальні явища та фактори, що утворюють, змінюють чи припиняють соціальні явища.

Соціальні явища можуть походити і від факторів, які не є значущими для динаміки кримінального права. Більш того, соціальні явища можуть існувати і до виникнення певного значущого фактору, породити його, тривати після його виникнення, зміни і навіть зникнення. Наприклад, у разі тривалої напруги в суспільстві, яка під впливом заклику породжує агресію (фактор), агресія закінчується, після чого напруга на певний час спадає, але повною мірою не зникає через незадоволення первинної потреби, яка таку напругу викликала. Так само, відсутність належного регулювання аб'юзингу в країні – довготривале явище насильства в родині, яке «підштовхується» до криміна-

лізації певним фактором – необхідністю ратифікації міжнародних зобов'язань з приводу криміналізації аб'юзингу, хоча після цього явище реально мінімізуватиметься лише після належного застосування заходів відповідальності.

Тобто, фактор є лише серцевиною детермінанта динаміки кримінального права, а самий детермінант складається із соціальних явищ і факторів, які обумовлюють такі явища або безпосередньо пов'язані з ними.

Задля подальшої оцінки та визначення певних детермінантів необхідно з'ясувати, яким ознакам має відповідати чинник, щоб він міг об'єктивно визнаватися детермінантом динаміки кримінального права. Взагалі, це одне з найважливіших питань, адже на рівні і кримінально-правової політики, і законотворчості використання для обґрунтування динаміки фіктивного детермінанта є, фактично, маніпулюванням. Адже криміналізація чи декриміналізація, інновації та реформи без належних для цього підстав, якими виступають лише справжні детермінанти, призводять не до тих результатів, які декларуються.

З цього ж приводу В.О. Туляков пише: «Системна остаточність кримінально-правових заборон серед методів державного впливу ще не означає їх потреби суспільству... Відповідність кримінально-правової заборони оцінці такої заборони у населення робить закон ефективним, в іншому випадку це веде до поширення аномії та правового хаосу, що відображається як у правовому нігілізмі населення, так і у революційній спрямованості дій правлячої еліти на задоволення власних потреб» [11, с. 3] (курсив мій. – Д.Б.).

Використання ж в якості детермінанта хибного, фіктивного чинника призводитиме до безглузвих рухів кримінального права, які в подальшому вимагатимуть виправлення зроблених помилок. Зокрема, підтвердженням подібних явищ були включення до КК України низки змін, які протягом досить короткого строку скасовувалися [12; 13], проковували або каталізували соціальну напругу [14; 15], або, навпаки, розкривали шлях певним сегментам злочинності [16].

Насамперед детермінант має бути саме тим чинником чи/та обставинами, які обумовлюють динаміку кримінального права, – він має бути справжнім, дійсним, підтвердженим.

Справжність підтверджується або загальновідомістю, або наявністю відповідних доказів. Чи припустиме застосування таких позицій при оцінці справжності детермінантів кримінального права?

Перш за все, поняття «загальновідомо», на нашу думку, хоча і сталий термін в теорії доказування, надає досить широке поле для визнання «справжності» того чи іншого детермінанта, який має оцінюватися динамікою кримінального права. Більш того, будь-який «загальновідомий» чинник в юриспруденції підтверджується наявністю тих чи інших документів. Прикладом може слугувати будь-який акт міжнародного права, закріплений у відповідному документі, рівно як і відомості про певну історичну спадщину. Наприклад, необхідність схвалення Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» підтверджувалася загальновідомим фактом – підписанням Стамбульської конвенції [17], впровадження в кримінальне право інституту кримінальних проступків – Концепцією реформування кримінальної юстиції [18]. В обох випадках наявні докази чинників, хоча такі чинники і можна назвати загальновідомими.

Водночас, допустимість підтвердження справжності детермінанта через абстрактні конструкції на кшталт «відповідність світовим стандартам», «ситуація, яка склалася», – без конкретних вказівок на документи, які підтверджують таку «відповідність» чи «ситуацію» – є маніпуляцією.

Отже, будь-який детермінант має бути справжнім, і така справжність має бути доведена. Підміна справжнього детермінанта хибним і ухвалення на його підставі змін до КК – абсурдне і не менш небезпечне явище, ніж злочинність, від якої має захищати людину і суспільство кримінальне право. Щодо цього В.О. Туляков зазначає: «... як та яким чином це бажання буде реалізовано, чи не попадемо ми у ситуацію, за якої війна влади з народом буде носити форму зловживань правом на формування заборон; хто, як і коли має контролювати законодавця?» [11, с. 12].

Доказом справжності детермінанта, наприклад, про масове виникнення нового виду суспільно небезпечної поведінки, можуть бути аналітичні дані, засновані на статистичних даних.

Звісна річ, що обидва випадки доказування справжності детермінанта демонструють такий підхід до її оцінки, котрий фактично унеможливує будь-яку ситуативну криміналізацію чи декриміналізацію під впливом суб'єктивних переконань законотворця, під тиском лідерів фракцій у парламенті, під емоціональним впливом певних груп або некоректного лобювання.

Розуміючи це, зазначимо, що основною ознакою детермінанта має бути його справжність, тобто наявність документального підтвердження його існування, відповідно до тих його характеристик, які вимагають реакції кримінального права. Лише наявність справжнього, а не хибного чи фіктивного детермінанта може вважатися об'єктивною підставою для змін (реформ чи новел) у кримінальному праві.

В умовах глобалізаційних світових перетворень неможливо говорити про те, що кримінальне право окремої країни залежить виключно від факторів, які діють в середині країни. Зміна структур взаємовідносин, перехід від закритих систем до відкритого всезагального суспільства все більше й більше врівноважує вплив на національне право міжнародних стандартів, актів, рішень. Як зазначив О.О. Житний, «... ураховуючи курс розвитку країни на євроінтеграцію й зумовлені цим відкритість національного права для зовнішнього впливу, сприйняття ним принципів і норм міжнародно-правової системи, все частіше у механізм внутрішнього кримінально-правового регулювання проникають “зовнішні” чинники» [19, с. 171]. А отже, кримінальне право – це «відкрита складна система, що знаходиться у постійному динамічному розвитку» [20, с. 109].

«Весь навколишній світ, – як зазначає О.І. Бойко, – система або умовна цілісність, оскільки всі явища реальності взаємопов'язані між собою. /.../ Кримінальне право зберігає свої ідентифікаційні риси і функціональну результативність лише завдяки одночасному, але різновекторному тиску декількох зовнішніх детермінантів і міцності раніше вироблених конструкцій свого змісту» [21, с. 16].

Умови прийняття та застосування кримінально-правової заборони, які визначають динаміку кримінального права, насамперед мають відповідати реаліям, в яких діє право. Е. Гідденс підкреслював: «Що вважати відхиленням, залежить від часу і місця: поведінка, “нормальна” при одному наборі культурних настанов, буде розцінена як “така, що відхиляється” при іншому» [22, с. 150].

Переважаюча більшість держав у Європі, і Україна зокрема, задекларували спрямованість на досягнення європейських і світових стандартів дотримання прав людини, верховенства права. Водночас у державах пострадянського простору поки що діють кримінальні закони, які більшою чи меншою мірою несуть в собі спадщину СРСР – закритого суспільства, антиподу тих самих розвинутих країн Європи та США. Безумовно – якщо навіть і виходити з того, що теоретики, законодавці та практики дійсно хочуть побудувати в Україні справедливе, побудоване на захисті прав людини і справедливості кримінальне право, все одно, навіть під тиском прав людини і верховенства права воно буде проходити через суворі випробування у боротьбі з настигнитою і традиціями застосування.

Тому повною мірою справедливим є наступне твердження В.О. Тулякова: «Фатальна підтримка стабільності

індетерміністської моделі, яка “штовхається” з усіх боків, оскільки природний детермінізм особистої поведінки суперечить біхевіористським нормативним установам... є типовою помилкою теоретиків» [11, с. 11]. Водночас, якщо брати до уваги тенденцію прийняття (за Н.А. Савіною) тих чи інших кримінально-правових норм, які суперечать соціальним очікуванням, створюють небезпеку і погіршують умови та якість життя більшості членів суспільства, такі норми в умовах загальної депривації не можуть не викликати масових девіацій, у тому числі й агресії як крайнього прояву опору впровадженню таких новел [23, с. 137].

Але ж про детермінанти кримінального права в якому саме суспільстві слід говорити в сучасних умовах – у глобальному чи в локальному – на рівні національного права, в якому первинно діє кримінальне право?

Звичайно, що в самому питанні ховається відповідь на те, що сьогодні обидва рівні детермінантів впливають на динаміку кримінального права, – як загальні (глобальні), так і національні. Очевидно, що в умовах можливої появи інституту кримінального проступку на місцевому рівні до наведеного переліку додаватиметься ще один рівень локальних детермінантів.

Сьогодні вплив на динаміку кримінального права держав з боку детермінантів, що йдуть від глобального суспільства, є значно більшим, адже на національні правові системи впливає не лише дія міжнародного права, а й рішення міжнародних наддержавних структур. Рішення й дії таких «зовнішніх» суб'єктів впливають на хід і динаміку кримінально-правових відносин, котрі розвиваються у внутрішньодержавній площині [19, с. 174]. За словами В.О. Тулякова, «... з одного боку Європейська спільнота прийняла численну кількість рекомендацій, спрямованих на криміналізацію злочинів /.../; існують численні приклади кооперації у кримінальних аспектах, більш того – деякі питання, що стосуються превенції організованої злочинності та протидії тероризму, знаходять своє вирішення в колективних рішеннях Комітету міністрів Ради Європи. /.../ Проте питання гармонізації національних правових систем та апроксимації міжнародних нормативних актів вирішуються недостатньо ефективно або не вирішуються загалом. Навіть і остаточне завершення процесу приєднання до європейської системи протидії злочинності, підписання, ратифікація, приєднання, визнання міжнародних договорів не виправдують новацій» [24, с. 236–237]. Вочевидь, що останнє стосується тих аспектів, де політичні рішення чи внутрішні детермінанти стримують держави від повного виконання всіх вимог «транснаціонального кримінального права» (визначення за Н.А. Зелінською¹).

Стосовно подібного стримування від безоглядної гармонізації національних кримінально-правових конструкцій з вимогами транснаціонального кримінального права має сенс процитувати А.Е. Жалінського, який застерігав від небезпек, що «пов'язані з виходом кримінального права за межі соціальних потреб» [26, с. 14]. Це твердження стосується небезпек невідповідності на національному рівні, водночас воно повною мірою має поширюватися і на ступінь урахування вимог транснаціонального кримінального права на національному рівні.

Таким чином, за значенням для сучасного суспільства детермінанти динаміки кримінального права бувають: 1) глобального (всезагального) значення; 2) національного значення; 3) локального значення – в разі допустимості можливості виникнення в державі місцевих кримінальних проступків.

¹ Н.А. Зелінська вважала, що «поняттям «міжнародний злочин» охоплюються дві різні за характером криміналізації групи протиправних діянь: по-перше, діяння, що криміналізовані національним кримінальним правом (у разі, якщо вони підпадають під юрисдикцію не менш як двох держав); по-друге, діяння, що криміналізовані безпосередньо міжнародним правом. Відповідно, перша підгалузь міжнародного кримінального права може бути названа «транснаціональним кримінальним правом»; друга підгалузь розглядається як «міжнародне кримінальне право stricto sensu» [25, с. 7–8].

ЛІТЕРАТУРА

1. Global Peace Index 2019: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, June 2019. 103 p. P. 9. URL: <http://visionofhumanity.org> (дата звернення 25.05.2022).
2. Сачков Ю.В. Детерминизм. Новая философская энциклопедия: в 4 т. Москва: Мысль, 2010. 2816 с.
3. Нурков В.М. Социальные детерминанты контринновационного поведения. *Инновации*. 2011. № 1(147). С. 92–94.
4. Быков С.В. Социально-психологические детерминанты девиантного поведения подростков. Тольятти, 2003. 170 с.
5. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юрид. лит., 2009. 613 с.
6. Бойко А.М. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації. *Право України*. 2009. № 7. С. 39–44.
7. Энциклопедия социологии : веб-сайт. URL: <https://dic.academic.ru> (дата звернення 11.05.2022).
8. Голина В.В., Головкин Б.М. Криминология: Загальна та Особлива частина : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 513 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
10. Потіха А. Проблема видобутку бурштину: сучасний стан та перспективи вирішення. *Україна: події, факти, коментарі*. 2016. № 5. С. 36–44. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr5.pdf> (дата звернення 12.05.2022).
11. Туляков В.О. Кримінальне право сьогодення: ренесанс моделі сталого розвитку. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2(3). С. 1–19.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України № 1508-VI від 11.06.2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 46. Ст. 699.
13. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України щодо запобігання та протидії корупції : Закон України № 2808-VI від 21.12.2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 25. Ст.188.
14. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму: Закон України № 735-VII від 28.01.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 22. Ст. 814.
15. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України № 317-VIII від 09.04.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. Ст. 219.
16. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України № 768-IX від 14.07.2020 р. *Голос України*. 2020. 12 серп. № 141-142.
17. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11.05.2011 р. URL: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home> (дата звернення 12.05.2022).
18. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008. *Урядовий кур'єр*. 2008. 17 квіт. № 72.
19. Житний О.О. Про місце «зовнішніх» суб'єктів у механізмі кримінально-правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 170–174.
20. Туляков В.О. Дія кримінального права у контексті доктринальних та соціальних змін. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 108–117.
21. Бойко А.И. Системная среда уголовного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2008. 58 с.
22. Гиддэнс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. 632 с.
23. Савінова Н.А. Кримінально-правова комунікація у дискурсі ефективності кримінально-правового регулювання. *Право України*. 2015. № 9. С. 136–141.
24. Туляков В.О. Глобалізація криміналу VS кримінальність глобалізації: нові виклики нового століття. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті проф. П.Є. Казанського* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Одеса, 8–9 листоп. 2013 р. Одеса, 2013. С. 236–239.
25. Зелінська Н.А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2007. 37 с.
26. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Проспект, 2015. 400 с.